Osmanlıda Tıp Terminolojisi

Dr. Mahmut TOKAÇ

İslam tıbbı manevî gıdasını İslam'ın mesajından almış ve beslenmesini Grek-İskenderiye, Hint ve İran tıbbının zengin toprağından sağlamıştı. Sonuç, tıp ilimlerinin neredeyse bütün dallarını içine alan, tarihin yaklaşık on dört asrını kapsayan ve Güney İspanya'dan Bengal'e geniş bir coğrafî alana yayılan kapsamlı bir sahanın oluşumuydu.

Osmanlılar, sosyal ve kültürel açıdan olduğu gibi bilim kurumları itibariyle de İslam medeniyetinin temel özelliklerini muhafaza etmekle birlikte İslam dünyasının kültürel ve ilmi hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece İslam bilim geleneği zirveye ulaşmıştır.

Osmanlılardan önceki dönemlerde, Türk dünyasında ilim dili devrin geleneklerine uygun olarak sadece Arapça idi. Bu yüzden tıp eserleri genellikle Arapça ve kısmen de Farsça yazılmıştı. Anadolu Selçuklularının 1308 yılında tarih sahnesinden silinmesinden sonra Türkçe devlet ve ilim dili olarak öne çıkmaya başladı. XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe olarak edebiyat, tıp, tarih, astronomi, İslam dini ve felsefeyle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanoğulları'nın yanında Germiyanoğlu, Candaroğlu, Aydınoğlu, Menteşeoğlu, Karamanoğlu Beyliklerinin de katkılarıyla telif ve tercüme bir çok eser Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bu dönem Türkçe tıp kitaplarında göze çarpan ilk nokta, özenti ve sanat endişesi gütmeden, yalnız öğrenmek ve halka faydalı olmak amacıyla, mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmış olmalarıdır. Aynı dönemde yine Arapça ve kısmen Farsça eserler de verilmeye devam edilmiştir.

Hezarfen Hüseyin b. Cafer'in ***Fihris Ervam fi Lisani't-Tıbaa*** isimli eserinin mukaddimesinde yazılış gerekçesi şu şekilde açıklanır:

Besmele ve hamdeleden sonra Diyar-ı Rum (Anadolu)'da bulunan 'aşşab (eczacı) ve attarların (koku satan) çoğunun ervamdan (Rum diyarından, Türk) olup Türkçe'den başka luğat bulmamaları dolayısıyla, satın aldıkları bütün ilaçları Türkçe isimleriyle bildikleri halde fayda ve zararlarını öğrenebilmek için hekimlerin yazmış oldukları müfredat-ı tıbb kitaplarına başvurduklarında Türkçe isimleri ile yazılmadığından bir sözlüğe ihtiyaçları olması sebebiyle bu kitabı yazdığını belirtir. Kendisini 'abd-ü fakir Hüseyin el-Mülakkab be-Hezarfen' olarak tanıtır. Alfabetik sıra ile Türkçe isimleri yazıp müfredat kitaplarındaki Arapça, Farsça ve Yunanca karşılıklarını yazdığını ve fihris ervam diye ad verdiğini bildirir. Böylece Türkçe yazılan isimleri, dilindeki luğat ile müfredat kitablarında bulunmasının kolay olacağını yazar.

Osmanlı Dönemi'nde Türkçe tıbbi eserler matbaa öncesinde elyazması, matbaa sonrası basılı eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Dönemi'ne ait Türkçe tıp yazmaları çoğunlukla Süleymaniye, Millet, Topkapı, Nuruosmaniye, Bayezid, Konya, Bursa, Manisa, İst. Üniv., Paris, Londra kütüphanelerinde bulunmaktadırlar.

Tıp Terminolojisi açısından Osmanlı Dönemi'ni

- ***14-15. yüzyıllar***
- ***16-17. yüzyıllar***
- ***18-19. yüzyıllar***

olarak üçe ayırmak mümkündür.

14-15. yüzyıllarda Türkçe kelimeler çoğunluktadır.

Yadigar'dan bir örnek verecek olursak *"**çiçek ve hasbe** ikisi dahı bir cinsdür"* diye başlayan bölümde ikisinin de kandan ve kan kaynamasından olduğu, çiçek maddesinin azrak (daha az) ve safravi kan olduğu, kuruluğa mayil (meyilli) olması sebebiyle beşerelerinin (besereleri şeklinde okunursa döküntüleri anlamına gelebilir ki bu daha uygundur) hasbe (kızamık döküntüleri) gibi ufacık olup deriden yukarı (belirgin) kalkık olduğu, yumru olmadığı ve hatarlurak (hatarlıca, biraz tehlikeli) olduğu, bu yüzden çiçeğin maddesinin azgınrak (biraz azgın, taşkın, sapkın) olduğu belirtilir.

> *"ikisinün dahı sebebi kandan ve kan kaynaduğından olur likin çiçek maddesi azrakdur ve safravi kandur kurulığa mayildür bu sebebden beşereleri hasbe gibi uvacuk olur deriden yukarı olur ve kalkuk olur yumrı olmaz ve hatarlurak olur andan ötüri kim anun maddesi azğunrak olur"* (Y 162b)

16-17. yüzyıllarda Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlamıştır.

İbn-i Şerif'in ***Yâdigâr*** adlı eserinden: *"anun 'ilacı müteassirdür ve illa evvelki … sonra 'arazidür ol mu'alece ile sıhhat bulur bi-iznillah bu fakir çok miskinlere sebeb olub ol 'illetden halas itmişüzür bi-iznillah-i te'ala…"*

18-19. yüzyıllarda **ise** Arapça ve Farsça kelimeler çoğunluk kazanmıştır.

Şanizade'nin ***Mirâtü'l-Ebdân fi Teşrih-i Âzâü'l-İnsân***adlı eserinden: *"bedenin mücerred âzâsını ve âzâ-i mezburun keyfiyyet-i terkîb ve inşâlarını ve tenâsub ve vaz'larını bilmek kifâyet etmeyüp belki tenâsüb-i mezkureden tereddüb iden…"*

Son dönemlerinde ise Fransızca eserler de kaleme alınmaya başlamıştır.

Bu eserlerde yer alan bazı terimlerden örnekler verelim:

Karha قرحه

(A) (C. Kuruh) Yara, ceriha, ülser.

Aslının "**kurha**" olduğunu söylenir. "Yara, ülser, vücudun dış örtüsünde mukozada veya organların dış yüzeylerinde açık bir doku yarığı." şeklinde açıklamalar da vardır.

Yara یاره

Karha قرحه

Cerahat جراحت

Zahm زخم

Edviye-i Müfrede isimli eserin sonunda ***fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıs(tı)lah-ı luğat*** başlıklı lugatçede **Arapça, Farsça** ve **Türkçe** karşılıkları verilmektedir.

(A) el-karhatü القرحة

(F) rîş ریش

(T) baş باش

(A) Âkile آکله

(Fr) Gangren غانغرن

(T) Yinürbaş ینورباش

Âkile آکله

Edviye-i Müfrede'de söğüt maddesi anlatılırken, etkili olduğu âkile için şu karşılıklar verilmiştir :
"***arabca âkile dirler ve parsice hore dirler ve türkice kesme ve göyündürme dirler***" .

Âkile آکله

(A)Yenirce denilen yara. Kemirici ülser. Kemirici yara. Habis karha. Yenirce, yinür baş, yinür renc, yinür maraz, kalbur çıbanı, kesme, göyündürme.
~~Kanser~~, ~~seretan~~.
~~Cancer~~, lupus exedens.

Yinürbaş ینورباش

Yenirce : [yinürce] ağaçlarda hasıl olan bir nev'i karha ki bir parçanın çürümesinden 'ibaret olub gitdikce açılmağıla ağacı kurudur.

Yenir illeti : Kangren.

Yinürbaş ینورباش

Yinür baş : [yinür maraz, yinür renc] Gittikçe oyulup derinleşen yara, yenirce, âkile. Gangren.

Yenirce : Genişleyen ve dokuları tahrip eden yara. Kemik ve diş dokusu tahribatı, (ve)rem.

(A) es-Seratân

(F) Amâs-ı saht

(T) Katı şiş

(Fr) Cancer

Seratân سرطان

Yengeç. Kanser. Habis ur. Yutmak. Çağanoz. Yenirce. Ma‘ruf bir tehlikeli çıban ki yengeç şeklinde bir lahm-ı za’id suretinde olub ma‘de ve rahimde vesair ameliyatı müşkil yerlerde dahi çıkar, yinürce ki şîr pençeden küçükdür.

Âbile آبله

Âbile : (F) Küçük çıban, sivilce, su kabarcığı. Vücutta kaşınmak ve sıcak yüzünden çıkan kabartı. Kabarcık (Kabarcuk), Yanıkara, Kabagan

(A) en-nafata النفطة

(F) Âbile آبله

(T) Kabarcuk قبرجق

Nefata النفطة

Nafata : (A) Vücutta çıkan sivilce, kabarcık; Çocuklarda çıkan çiçek.
Nefta : (Nifta) (C: Nefat) Çalışmaktan dolayı elde çıkan kabarcık. Bül.
en-neffâtatü : İçi su ile dolu el kabarcığı; içi cerahatlı sivilce.

Âbile آبله

Müntehab-ı Şifa’da geniş bir şekilde anlatılan âbile, aslında genel anlamındaki bül’den ziyade çocuklarda büllü döküntüleri olan (su çiçeği gibi) deri hastalığıdır.

Âbile آبله

“*alâmetleri oldur ki sıtma duta azim tasalanmagıla ve arka ve baş agrıya ve kamu endamları agır ve süst ola ve armaklık ve düş içinde korkmak ve yüz kızıllığı ve göz yaşarmak ve burunu gicimek ve öksürük ve bogaz ağrısı ve nefes darlığı ve ün dutılmak belüre*” (Müntehab-ı Şifa 133b).

Âbile آبله

“Belirtileri: Şiddetli kırgınlıkla beraber ateş, arka (sırt veya ense) ve baş ağrısı, bütün bedenin ağır ve süst (gevşek) olması, armaklık (yorgunluk) ve düş içinde (uykuda) korkmak, yüz kızarıklığı, göz yaşarması, burnun gidişmesi (kaşınmak), öksürük, boğaz ağrısı, nefes darlığı, ses kısıklığı belirir.

Cüderi جُدَرِی

Bütün lugatlerde cüderi karşılığı olarak çiçek hastalığı verilmektedir.

Edviye-i Müfrede'deki başlık:
"*hasbe ve cüderi ki çiçek çıkarmakdur*" (255b)

Hasbe حُسْبَه

Hasbe ya da hasba karşılığı olarak kızamık hastalığı verilmektedir.

Divanü Lûgati't-Türk'te "Kızlamuk, Kızamık." olarak geçmektedir.

Cüderi ve Hasbe

Çiçek hakkında ilk olarak eser yazan ve en açık tarifini veren büyük İslam hekimi Ebubekir Zekeriya Razi (852-932)'dir. Razi'nin ***Kitabü'l-Cüderi ve'l-Hasbe*** ismini verdiği bu eser *De Variolis et Morbillis* ismiyle de Latinceye çevrilmiştir.

Cüderi ve Hasbe

Yadigâr'da ise cüderi tabiri kullanılmayıp çiçek denilmektedir.
"çiçek ve hasbe ikisi dahı bir cinsdür"

Daha sonra ise
"ve kızamıkda bir mücerreb nesne"

şeklinde ayrıca kızamık tabiri kullanılmaktadır

Günümüzde kullandığımıza benzer şekilde kullanılanlar da vardır:

Sivilcü	سولجوه	***Kurdeşeni***	قردشنی
Sivilci	سولجي	***Temriye***	تمريه
Siğil	سكل	***Cüzam***	جُذَامْ
Çıban	چبان	***Uyuz***	اويوز

Aynı kelimenin farklı şekilde yazılanları da vardır:

Giciyik كجيك	Gicük كيجوك	Gici كيجى
Giciyük كيجيوك	Gicik كيجك	